

Från naturvetenskap till materialism

Hur studieåren i Åbo formade greve Gustav Philip Creutz

Eftervärlden minns greve Gustav Philip Creutz som ung diktare i 1750-talets Stockholm, diplomat vid det franska hovet 1766–1783, Gustav III:s kanslipresident och kansler för Uppsala universitet 1783–1785. Under sin tid i Frankrike under 1760- och 1770-talen stod Creutz i kontakt med materialistiska filosofer och författare som Diderot, d’Holbach och Helvétius. d’Holbachs och Helvétius filosofiska synsätt uppfattades som ateistiska, vilket på 1700-talet inte enbart ogillades av prästerskapet utan i princip också var hädelse och därmed straffbart. Creutz, som på sin dödsbädd avböjde kyrkoherdens förböner, kunde ha ansetts vara fritänkare om någon hade dristat sig att offentligt säga något så opassande om kanslipresidenten. Varför tilltalade den radikala filosofin Creutz, som kom från en pietistisk familj och gjorde en förnämlig karriär i kronans tjänst? Den litteraturvetenskapliga forskningen låter på basis av Creutz poetiska produktion förstå att han förlorade sin religiösa oskuld i ett tidigt skede och att hans tro på upplysningen ersatte kristendomen redan innan han fick sitt första diplomatiska uppdrag som svenskt sändebud i Madrid på hösten 1762.¹ Är det rentav möjligt att grunden

1. Arvid Hultin, *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1913, 68; Gunnar Castrén, *Gustav Philip Creutz*, Stockholm & Helsingfors: Albert Bonnier & Holger Schildt 1917, 26–27, 87–88; Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, vol. I, Stockholm: Hugo Gebers förlag 1918, 203; Charlotta Wolff, 'Un admirateur des philosophes modernes'. The networks of Swedish

för Creutz materialistiska världsbild lades redan innan han som ung man anlände till Stockholm 1751?

I mitten av 1700-talet – efter den naturvetenskapliga revolutionen, Descartes och Spinoza – var den rationalistiska filosofin redan långt hunnen och hade slutligen kristalliserats i frågan om Guds existens. Den radikala upplysningen, som utvecklats i Nederländerna och Frankrike, nådde ett slags kulmen då La Mettries *L’homme-machine* ("Människan som maskin", 1747) och Helvétius *De l’esprit* ("Om anden", 1758) ifrågasatte människans gudomliga väsen och hävdade att människan endast var materia. Samtidigt började de första delarna av Diderots och d’Alemberts *Encyclopédie* att komma ur tryck och populariserade upplysningsfilosofernas viktigaste tankar i en praktfull utgåva på över tjugo volymer.²

Den materialistiska radikalupplysningen betraktades som farlig särskilt i enväldigt styrda katolska länder som Frankrike, eftersom den ifrågasatte etablerade samhällseliga institutioner som kyrkan, ståndindelningen och kungamaktens legitimitet. Om människan var bara materia och Bibelns berättelser inte var bokstavligen sanna kunde man närmast ifrågasätta det andliga världets maktposition i samhället. Dessutom blev kungamaktens legitimitet, som grundade sig på Guds nåde, tvivelaktig ifall Guds existens inte kunde bevisas empiriskt. Mot denna bakgrund är det intressant att granska filosofiskt fritänkande på samhällets topp. Öppen ateism var ännu ett mycket marginellt fenomen, men inom den samhällseliga eliten hade filosoferna inflytelserika vänner och beskyddare. Exempelvis den franska högadelns

ambassadör Gustav Philip Creutz in Paris, 1766–1783", Chloe Edmondson & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Liverpool: Liverpool University Press on behalf of Voltaire Foundation 2019, 173–200.

- Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650–1750*, Oxford: Oxford University Press 2001, särsk. 258–274; Anthony Pagden, *The Enlightenment and why it still matters*, Oxford: Oxford University Press 2013, 79–124; Ann Thomson, *L’âme des Lumières. Le débat sur l’être humain entre religion et science: Angleterre–France (1690–1760)*, Seyssel: Champ Vallon 2013, särsk. 238–281. Äng. upplysningen se även Charlotta Wolff, "Valistus ja modernin eurooppalaisuuden alku", Hemmo Laiho & Olli Koistinen (toim.), *Valituksen baaste. Kirjoituksia järjen ja tiedon merkityksestä*, Helsinki: Gaudeamus 2024, 29–53.

förhållande till den radikala upplysningen var allmänt tolerant, till och med engagerat.³ På motsvarande sätt var både adeln och det högre prästerskapet i Sverige mycket väl medvetna om den radikala upplysningens verk och teser, och exempelvis professorn och den blivande ärkebiskopen Carl Fredric Mennanders bibliotek innehöll rikligt med filosofisk litteratur.⁴ Den bildade eliten kunde skilja på sådan kunskap som den skaffade sig av egen nyfikenhet och för att bilda sig och sådan kunskap som det lönade sig att dela med sig och sprida inom samhället mer allmänt.

Jag närmar mig här frågan om elitens filosofiska radikalisering genom en person, Creutz. Han nådde nyckelpositioner för just detta sammanhang: först som diplomat i Frankrike, därifrån idéerna i fråga spreds till Sverige, sedan som kanslipresident, det vill säga landets högsta politiska ämbetsman genast efter kungen, och slutligen som universitetskansler med ansvar för kommande generationers utbildning.

Jag har tidigare undersökt Creutz kontakter i den atlantiska världen och hans verksamhet som skald och diplomat.⁵ Här granskar jag hans

-
3. Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Paris: Seuil 2000 (2:a franska uppl.), 61–81; Dan Edelstein, *The Enlightenment. A genealogy*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2010. Äng. ateismen se t.ex. Alain Sandrier, *Le style philosophique du baron d'Holbach. Conditions et contraintes du prosélytisme athée en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion 2004.
 4. Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2011, 107–112; Minna Ahokas, "Works of Enlightenment philosophy in Finnish cities during the 1700s", Cecilia af Forselles & Tuija Laine (eds), *The emergence of Finnish book and reading culture in the 1700s*, Helsinki: The Finnish Literature Society 2016, 70–93.
 5. Se t.ex. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes"; Charlotta Wolff, "När Amerika var frihetens vagg. Sverige, revolutionen och den transatlantiska alliansen", Henrika Tandefelt et al. (red.), *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*, Helsingfors: Siltala 2020; Charlotta Wolff, "Viska om mitt kval. Erotisk ambivalens hos Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg", *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* 19 (2022), 26–49; Charlotta Wolff, "Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien", Per-Arne Bodin & Elena Balzamo (red.), *Med pennan i hand. Trehundra år av diplomaters berättelser*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2023, 85–99; Charlotta Wolff, "Pyyteetön rakkaus, intohimoinen ystävyys – Miesten väliset suhteet 1700-luvulla", *Historiallinen Aikakauskirja* 122:2 (2024), 136–154; även Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten*

Johan Henrik Scheffels målning från slutet av 1750-talet är sannolikt det tidigaste porträttet av greve Gustav Philip Creutz, då mellan 25 och 30 år gammal. Det tillhörde Tankebyggarordens praeses Hedvig Charlotta Nordenflycht, som hade en rad porträtt av sällskapets ledamöter. Kungl. Vetenskapsakademiens porträttssamling nr 4051, Centrum för vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien.

intellektuella förebilder och lärda kontakter under studietiden i Åbo och fäster särskild uppmärksamhet vid den betydelse de hade för hans filosofiska mognad. Samtidigt kan jag uppskatta den rationalistiska och samhällskritiska filosofins tillstånd i Åbo och Finland i slutet av 1740-talet och påvisa de naturvetenskapliga professorernas och deras lärors betydelse för kommande generationer av svenska ämbetsmän. Den idé- och nätverkshistoriska fallstudien gör det även möjligt att lyfta fram den generation av universitetslärare som föregick Porthan och påvisa deras roll i formandet av rikselitens världsbilder.

Först granskar jag det materialistiska tänkandets förutsättningar och läge i Åbo i slutet av 1740-talet ur en ung students synvinkel. Jag

och upplysningstidens Frankrike, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005.

kartlägger vilka som spred moderna filosofiska läror på universitetet och i vilken mån de nådde Creutz. Därefter presenterar jag, för att citera Dan Edelstein, en intellektuell ”genealogi” för Creutz världsbild såsom den tedde sig i slutet av 1770-talet samt de faktorer som påverkat den: Vilken var slutligen de franska materialisternas andel, och i vilken utsträckning hade den utformats redan genom den intellektuella växelverkan i Åbo? Till slut reflekterar jag över i vilken mån Creutz kontakter med de intellektuella i Åbo åter framträdde i hans liv i början av 1780-talet.

KONTAKTEN MED FILOSOFISK LITTERATUR I 1740-TALET S ÅBO

Gustav Philip Creutz föddes i Anjala i maj 1731. Han var sina föräldrars femte och yngsta barn. Hans far var majoren greve Carl Creutz, som hade tjänstgjort i Karl XII:s armé och tillbringat ett årtionde i fångenskap i Sibirien efter nederlaget vid Poltava. I Tobolsk hade han omfattat de pietistiska läror som spritt sig bland de svenska krigsfångarna, vilket även påverkade den unge Gustav Philips andliga uppfostran. Pietism utövades också mer allmänt i den Creutzska släktkretsen. Grevens kusin, friherren till Sarvlax major Carl Johan Creutz, hade även han blivit pietist i Tobolsk. Väckelsekristendom fanns också i Gustav Philip Creutz mor Barbro Helena Wredes släkt: hennes halvbror generalmajor Fabian Wrede var pietist, hennes halvsyster Beata Charlotta var gift med en lokal pietistledare, den redan nämnde Carl Johan Creutz, medan en annan halvbror, den blivande landshövdingen Henrik Wrede, var herrnhutare.⁶ Enligt Gunnar Castrén, som skrivit en biografi över Creutz, kan den stränga men känslolösa pietistiska atmosfären i barndomshemmet ha bidragit till Creutz estetiska känslighet.⁷

De pietistiska sammankomsterna hade förbjudits i Sverige genom konventikelplakatet av år 1726, så det var olagligt att delta i eller arrangera pietistiska möten, på samma sätt som det var olagligt att

6. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 1–2, 5, 7–8.

7. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 8–9.

kringgå censuren eller sprida ateistiska texter. Av den tidiga upplysningens tänkare hade många en bakgrund i religiösa minoriteter och därmed också personliga erfarenheter av intolerans: den radikale filosofen Baruch Spinoza, som levde i slutet av 1600-talet, var jude, medan den franske lexikografen och toleransteoretikern Pierre Bayle var en hugenott som flytt till Nederländerna.⁸ För Sveriges del har litteraturvetaren Ann Öhrberg påpekat sambandet mellan väckelse, vetgirighet och intellektuell emancipation.⁹ Det är möjligt att tänka sig att den religiösa nonkonformismen och den kritiska attityd som väckelsen representerade i förhållande till statskyrkans formella ortodoxi kunde verka som incitament till individens religionskritiskhet och frigörelse från religiösa auktoriteter. Ur denna synvinkel var de pietistiska erfarenheterna inte ovidkommande för Creutz, som senare som privatperson tog avstånd från kyrkan.

Den unge Creutz undervisades på sedvanligt sätt först i hemmet. Bouppteckningen som gjordes efter Carl Creutz död i april 1740 innehöll 49 böcker, vilket vittnade om den skriftliga kulturen i hemmet. Av de verk som nämndes i bouppteckningen handlade 33 om religion och ett knappt tiotal om historia och geografi. Det är inte känt vem som först handledde Gustav Philips studier, men från januari 1740 till våren 1741, då han fyllde tio år, undervisades han och hans syskon av studenten Johan Frosterus, som lockats till Malmgård från universitetet i Åbo och senare blev kyrkoherde i Sotkamo. Frosterus var fattig men begåvad, och han kunde förutom grekiska och latin också lite tyska och franska. Vid sidan om språk undervisade han på Malmgård åtminstone historia och geografi, vilka särskilt den yngsta Creutz tyckte mycket om. Undervisningen avbröts på våren 1741, då grevinnan, som sannolikt genom sina halvbröder varit medveten om hattarnas krigsplaner, tog sig till Stockholm med sina barn så fort isarna hade gått. Frosterus blev liggande i feber på Malmgård, därifrån han i augusti flydde undan ryssarna till Åbo. Först över tre år senare,

8. Ritchie Robertson, *The Enlightenment. The pursuit of happiness 1680–1790*, London: Allen Lane 2020, III–123.

9. Ann Öhrberg, ”En hjärtats pedagogik. Synen på barnet, lära och lärande inom svensk herrnhutism”, *Sjuttonhundratals* 3 (2007), 128.

efter kriget, fick informatorn sin lön. Sannolikt hade grevinnan och hennes barn i det skedet återvänt till Finland.¹⁰

Creutz tillbringade med andra ord som ung pojke ungefär tre år i Stockholmstrakten, där han torde ha haft möjlighet att fortsätta sina studier med privatlärare. Om detta skede i hans liv vet man dock mycket lite. När familjen återvände till Finland ska landshövding Henrik Wrede enligt Creutz levnadstecknare Arvid Hultin ha sänt sin systerson till Åbo för att gå i skola.¹¹ Senast i detta skede studerade Creutz latin och antikens litteratur, för det var inte möjligt att följa med universitetsundervisningen utan färdigheter i latin.¹² Efter dessa – sannolikt privata – förberedande studier fortsatte Creutz till universitetet, där han skrev in sig som sjuttonåring hösten 1748. Med sig hade han en ny informator som rekryterats i Uppsala, studenten Magnus Pontin, son till kyrkoherden i Törnevala. Deras ankomst noterades exceptionellt nog i konsistoriets protokoll i mars 1749.¹³ Creutz studerade vid universitetet i Åbo i ungefär två år, tills han i januari 1751 fick ett betyg med vilket han kunde söka tjänst i kanslikollegium som extraordinarie kanslist. I konsistoriets protokoll antecknades i januari 1751 att den unge Creutz inte bara uppfört sig ”besynnerligt ärbart, sedigt och anständigt” utan även vid det förhör som hållits i december 1750 visat sig ha berömliga kunskaper i bland annat latin, historia, statsvetenskap och naturrätt.¹⁴ Ärbarhet, sedlighet och anständighet kan i detta sammanhang tolkas så att ynglingen inte gett anledning till några som helst disciplinära åtgärder och inte heller gjort sig känd för sådant uppförande som stred mot tidens moralupp-

10. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 9, 11; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 10–13; Olle Sirén, *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1985, 61–63.

11. Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 13.

12. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 20.

13. Yrjö Kotivuori, *Studentmatrikel 1640–1852: Gustaf Philip Creutz*, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=7411> (läst 7.4.2026); Veli-Matti Autio (toim.), *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat – Consistorii academici aboensis protokoll*, vol. XVI, 1747–1751, Helsinki: Helsingin yliopisto 1972, 194.

14. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 17–18; Autio (toim.), *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat*, 383–384, cit. ”förmedelst et besynnerligt ärbart, sedigt och anständigt förhållande hos en hwar gjort sig i synnerhet högt recommenderad”.

fattningar, för att inte tala om olämpligt umgänge eller på annat sätt fördärvligt leverne.¹⁵

Vad studerade en sedlig och ärbar ung adelsman, och i vilken mån hade han tillgång till modern filosofi utöver antikens hedniska författare? I den akademiska miljön uteslöt ett gott uppförande och ett djupt intresse för filosofi inte varandra, liksom adelskap inte heller uteslöt revolutionära idéer.¹⁶ Vid universitetet i Åbo hade studierna encyklopedisk vidd också i det fall att studenten siktade på en karriär som ämbetsman eller präst. Sålunda behandlade Creutz informator Magnus Pontins dissertationer ingalunda bibliska frågor utan folkbokföring (praeses professorn i fysik Carl Fredric Mennander) respektive naturrätt (praeses professorn i retorik Henrik Hassel). Som adelsman försvarade Creutz själv ingen avhandling och avlade heller ingen akademisk examen. Däremot var den första av Pontins dissertationer tillägnad Henrik Wrede och lagman Johan Christopher von Morian, som var Carl Johan Creutz svärson. Bägge herrarna hade stött Pontins och Creutz studier ekonomiskt.¹⁷

En av Creutz viktigaste lärare vid universitetet i Åbo var professorn i fysik Carl Fredric Mennander. Mennander hade österbottnisk bakgrund och hade varit skyddsling till Creutz farbror, landshövdingen i Österbotten Gustaf Creutz, och han hörde därmed till släktens nätverk. Mennander undervisade mycket mångsidigt i bland annat naturalhistoria, mekanik, mineralogi och statistik, vilka alla var centrala vetenskapsgrenar under upplysningstiden och gav insikt i jordklotets ålder, naturens materiella egenskaper och en vetenskaplig världsbild överlag. Mennander hade studerat i Uppsala för den unge Carl Linnaeus på

15. Ang. studenternas sedlighet se t.ex. Mari Välimäki, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset subteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turku: Turun yliopisto 2021.

16. Charlotta Wolff, "The Swedish aristocracy and the French Enlightenment circa 1740–1780", *Scandinavian Journal of History* 30:3–4 (2005), 259–270.

17. Jorma Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828*, vol. I, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1962–1966, 225, 329; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 18–19; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 14–15.

1730-talet, och enligt Gunnar Castrén var det just Mennander som lärde Creutz att uppskatta botanik och särskilt Linnés arbete.¹⁸

En annan lärare som fick betydelse för Creutz var Mennanders svärfar, den av studenterna högt älskade professorn i vältalighet Henrik Hassel, som årligen föreläste om Ciceros verk *De officiis* och undervisade i skrivning. Eftersom Creutz siktade på ämbetsmannabanan antar Hultin att han i första hand studerade vid den juridiska fakulteten. Till dess lärare hörde bland andra professorn i allmän rättslära Olof Pryss samt professor Algot Scarin, som undervisade i moralfilosofi och historia. Scarin var vid denna tid sjuklig och föreläste offentligt endast om statslära, och även detta rätt sporadiskt. Privat föreläste han emellertid också om Europas nyaste historia och om internationell politik utgående från tidningsnyheter, följande en sed importerad från de tyska universiteten.¹⁹ Utöver dessa ämnen antar Castrén att Creutz studerade grekiska med hjälp av professorn i orientaliska språk Carl Abraham Clewberg, som nyss tillträtt sin tjänst. Clewberg tillhörde maktelitens klientnätverk, för han hade i början av 1740-talet verkat som informator för greve Pontus Fredrik De la Gardie och i praktiken även som sändebudet greve Clas Ekeblads inofficielle sekreterare i Frankrike. Franska studerade Creutz med säkerhet redan i ett tidigt skede, i Åbo antingen för universitetets språklärare Daniel Chefdeville eller någon annan; det rädde ingen brist på språklärare i staden.²⁰ Enligt statssekreterare Elis Schröderheims minnestal över Creutz i Vetenskapsakademien år 1787 ville den unge Creutz inte läsa översättningar utan försökte alltid studera vetenskap och litteratur på originalspråk, varigenom han utökade sina kunskaper särskilt i de klassiska språken.²¹

18. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 18–20.

19. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 20–21; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Stockholm: Norstedt 1978, 40; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 15, 17; Kotivuori, *Studentmatrikel: Olof Pryss; Erkki Urpilainen ja gööttläisen histori-ankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1993, 64, 66–67.

20. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 22.

21. Elis Schröderheim, *Uti Kongl. Maj:ts Höga Närvaro, Åminnelse-Tal öfver Framledne Hans Excellence, Riks-Rådet, Cancellie-Présidenten, Academiae-Cancelleren, Riddaren*

Andra betydande lärare vid universitetet i Åbo var professorn i logik och metafysik Carl Mesterton och professorn i teologi, biskop Johan Browallius. Mesterton företrädde som filosof den wolffianska rationalismen medan Browallius var en typisk representant för upplysningens nyttotänkande.²² Browallius hade liksom Mennander studerat för Linnaeus i Uppsala, och han hade på 1730-talet gjort naturvetenskapliga expeditioner till Dalarna och norra Sverige. Innan han utnämndes till professor i teologi hade han verkat som professor i naturalhistoria. Browallius försvarade ivrigt naturalhistoriens samhällliga nytta ur en empirisk synvinkel. Hans framstegstro var dock relativ, för inom teologin och statsläran höll Browallius hårt fast vid den officiella ortodoxin. För honom skulle Bibelns ord förstås som bokstavlig sanning, och han kallade ateisterna ”vårt släktes skamfläckar”. Ett par år efter att Creutz studerat i Åbo skrev Browallius pamfletten ”Om irriga begrepp rörande regeringsformen”, där han kraftigt försvarade frihetstidens statsskick.²³ Dessa synsätt var fjärran från dem som Creutz senare kom att omfatta. En tredje professor som hade kunnat bli viktig för Creutz var den nyutnämnde professorn i nationalekonomi, den naturvetenskapligt inriktade Pehr Kalm, men han befann sig just då i Nordamerika på en längre forskningsresa.²⁴

De förebilder Creutz fick vid universitetet för sin världsbild dominerades av naturvetenskaplig iver, wolffianism och naturteologiska strömningar. De sistnämnda ingick också i den wolffianska filosofin.²⁵ Naturteologin hade också inspirerat den dissertation Pontin försvarat för Mennander om folkbokföringen och i vilken Creutz lät trycka en

och Commendeuren af Kongl. Maj:ts Orden, Högvälbörne Herr Grefve Gustaf Phil. Creutz, Hället för Kongl. Vetenskaps Akademien, den 16 Maji 1787, Stockholm 1788, 7.

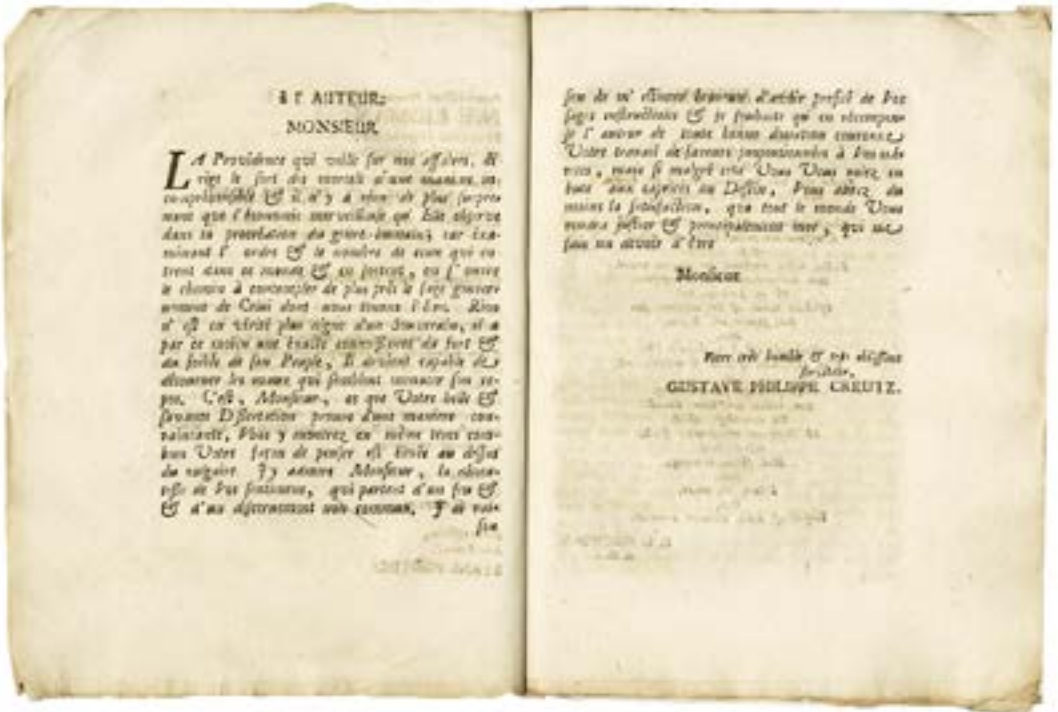
22. Visa Helenius, ”Karl Mestertonin väitöskirja rationalistisen filosofian ja eurooppalaisten vaikutteiden välittäjänä 1700-luvun puolivälin Turun akatemiassa”, *Auratica* 10 (2019), 4–8.
23. Kotivuori, *Studentmatrikel*: Johan Browallius; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 286–287, 293.
24. Kotivuori, *Studentmatrikel*: Pehr Kalm; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 244–246.
25. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, 75–76.

providentialistiskt inspirerad gratulation till Pontin på franska 1749.²⁶ Det är osannolikt att Creutz på universitetet skulle ha fått direkta intryck från den radikala upplysningen eller materialistiska filosofin. Det är också oklart huruvida han fick sådana från andra håll under sin studietid. Sådana influenser är dock svåra att utesluta, med beaktande av hurdan litteratur som rörde sig i universitetskretsarna i Åbo vid den tiden. Exempelvis docenten i teoretisk filosofi, universitetets vice bibliotekarie Jakob Haartman ägde förutom Christian Wolffs samtliga verk också en stor mängd fransk litteratur, inklusive Voltaires skrifter, medan professor Clewberg hade ett exemplar av Pierre Bayles *Dictionnaire historique et critique*, som företrädde den tidiga upplysningsfilosofin. Även Mennander, som senare utnämndes till biskop, hade flera polemiska och religionskritiska verk i sitt bibliotek, till exempel Voltaires *Dictionnaire philosophique* från 1740 och Helvétius *De l'esprit* från 1758.²⁷

Om det fanns filosofisk radikalism inom universitetskretsarna i Åbo stod den knappast att finna i undervisningen, men det var möjligt att få kontakt med den genom litteraturen. I Åbo var tillgången på böcker betydligt bättre än någon annanstans i Finland. Som student ägde Creutz själv knappast många böcker. I hans bouppteckning är de äldsta upptecknade verken utgåvor av romerska auktorer tryckta på 1720-talet *ad usum Delphini* ("för tronföljarens bruk"), vilket kan tyda på att han använt dem i sina studier, samt ett exemplar av den femte upplagan av just *Dictionnaire historique et critique* tryckt 1740. De flesta böckerna i förteckningen är dock tryckta först på 1750-talet eller senare. Dessutom var det vanligt att köpa begagnade böcker,

26. "La Providence qui veille sur nos affaires, dirige le sort des mortels d'une manière incompréhensible & il n'y a rien de plus surprenant que l'économie merveilleuse qu'Elle observe dans la procréation du genre-humain; car examinant [*sic*] l'ordre & le nombre de ceux qui entrent dans ce monde & en sortent, on s'ouvre le chemin à contempler de plus près le sage gouvernement de Celui dont nous tenons l'être. Rien n'est en vérité plus digne d'un Souverain, il a par ce moiën une exacte [*sic*] connoissance du fort et du faible de son Peuple, Il devient capable de détourner les maux qui semblent menacer son repos. [...]" Carolus Frieder. Mennander & Magnus Constans Pontin, *Exercitium academicum, utilitates fluentes ex inito natorum denatorumque calculo exhibens*, Aboae: Joh. Kæmpe 1749.

27. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallituurissa 1700-luvulla*, 101–102, 108–110.

Gratulationerna var både retoriska övningar och uttryck för sociala relationer inom studentgemenskapen. Gustav Philip Creutz franska gratulation till Magnus Constans Pontins latinska dissertation från 1749 var den första text Creutz publicerade och speglade ännu en förtröstansfull providentialistisk gudstro. Finlands nationalbibliotek.

och därför säger tryckåret inte när boken har införskaffats.²⁸ För den som ville bekanta sig med radikala tankar var den akademiska omgivningen i varje fall en förhållandevis trygg, slutna miljö med sina

28. Bouppteckning: Creutz, Gustaf Philip, Grefve, 13.2.1786, Adliga bouppteckningar, EIXB:125, Svea hovrätt, Riksarkivet (RA). Se även Förteckning på G.F. Creutz' boksamling. Avskrift ur Creutz' bouppteckning under kontroll av förste amanuensen N. Afzelius, 1925, Bibliogr. Sv. U287a, Handskrifter, Kungliga biblioteket, samt Esko Häkli, "Gustav Philip Creutz och hans bibliotek", *Opusculum. Kirja- ja oppihistoriallinen aikakauskirja* 4:1 (1984), 11–32.

klassiska språk och auktorer. Utgångspunkten för läsandet av dessa och annan litteratur som utmanade den kristna samhällsordningen var att de radikala eller heterodoxa idéerna inte fördes utanför universitetet, utan motiven för att studera dem var i första hand vetenskapliga och bildningsmässiga.

EN FILOSOFISK GENEALOGI

Efter sina studier tog sig Creutz våren 1751 till Stockholm för att ta tjänst i kanslikollegium. Under ungefär ett decennium fördjupade han sig i modern litteratur inom Tankebyggarorden och gjorde sig känd och uppskattad som poet tillsammans med sin bästa vän greve Gustaf Fredrik Gyllenborg, som var jämnårig med honom. Tillsammans fick de ansvaret för Tankebyggarordens gemensamma bibliotek. Inom samfundet beundrade man Voltaire, man läste Montesquieu och Diderots och d'Alemberts encyklopedi och tog starka intryck från franskklassicismen samt från Alexander Popes, James Thomsons och Jean-Baptiste Rousseaus dikter.²⁹ Tankebyggarorden var en brokig församling av "allehanda slags folck",³⁰ som förenades av sitt intresse för att befrämja skönlitteraturen, dock inte så mycket av politisk eller filosofisk radikalism. Under sina ungdomsår i Stockholm blev Creutz också bekant med hovet och kronprins Gustaf, den blivande kung Gustav III, sedan Creutz efter kungaparets revolutionsförsök 1756 utnämns till kavaljer hos den yngste av kungasönerna, hertigen av Östergötland Fredrik Adolf. Därtill följde den unge Creutz med politiken och deltog i två riksdagar, men hans verksamhet förefaller inte ha varit särskilt radikal i politisk eller intellektuell bemärkelse. Tvärtom verkar han bland alla hovlivets utsvävningar ha sökt en estetisk balans i sitt liv och sina verk: i Tankebyggarordens publikationer var hans motto det från Ovidius *Metamorfoser* lånade *medio tutissimus*

29. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 120.

30. Torkel Stålmärck, *Tankebyggare 1753–1762. Miljö- och genrestudier*, Stockholm: Acta universitatis stockholmiensis 1986, 14.

ibis ("i mitten går du tryggast") och hans pseudonym som författare Me****g, det vill säga Mellanväg.³¹

En avgörande vändning i Creutz karriär skedde 1762, då han utnämndes till Sveriges sändebud i Spanien. Han reste till Madrid via Paris, och han dröjde så länge som möjligt kvar i den franska huvudstaden, dit han till sin lycka snart fick återkomma. Creutz verkade som Sveriges sändebud i Paris åren 1766–1783, från 1772 med ambassadörs rang. Under dessa år blev han personligen bekant med upplysningens viktigaste författare och litterära kretsar, och han hör också till de få svenskar och finländare som i 1700-talets Europa hade nära förbindelser med inflytelserika personer som Voltaire eller Diderot. Hurdan kontinuitet finns det mellan Creutz tidigare intryck och hans nya franska kontakter? I vilken mån företrädde de parisiska kontakterna något sådant som inte fanns att tillgå på annan ort och än mindre personligen möta? Jag försöker i det som följer skissa upp en intellektuell genealogi (det vill säga influensernas historiska skiktningar), för att citera Dan Edelstein, för de kontakter Creutz hade vid mitten av 1770-talet.³² Utgående från den är det lättare att uppskatta vilken betydelse de tidigare filosofiska kontakterna hade, hur mycket som slutligen var nytt och vilken betydelse erfarenheterna under studieåren hade.

Efter att han anlant till Paris 1763 bekantade sig Creutz under den svenske ambassadören friherre Ulric Scheffers ledning med författare och filosofer. Han träffade Jean-François Marmontel, som i det skedet var en känd poet och dramatiker men ännu inte så känd som radikal filosof, även om han liksom sina vänner filosofen Denis Diderot och matematikern Jean Le Rond d'Alembert hörde till författargardet bakom den stora encyklopedin. En annan filosof som Creutz träffade under sin första vistelse i Paris var den brittiske ambassadsekreteraren David Hume från Skottland. Hume betraktades lindrigt sagt som religiös skeptiker, och alla hans verk hade ett par år tidigare hamnat på den katolska kyrkans lista över förbjudna böcker. Bekantskapen med

31. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 27–40, 87; Torkel Stålmarck, "Inledning", *Våra Försök* I, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 1975, x.

32. Edelstein, *The Enlightenment*.

Hume och hans texter var av allt att döma en betydelsefull upplevelse, för Creutz upprätthöll kontakten brevledes.³³ Humes *The History of England* i fransk översättning från 1769 fanns också i Creutz eget bibliotek.³⁴ Hume företrädde en sådan skarp empirisk filosofi som Creutz inte nödvändigtvis ännu under studietiden lärt känna men som hans barndomserfarenheter av religiös nonkonformism samt kontakten med wolffianism under studietiden kan ha berett vägen för.

Av stor symbolisk betydelse var också Creutz möte med Voltaire i Ferney, då Creutz på våren 1764 reste från Paris till Spanien. Creutz fyllde vid den tiden 32 år; Voltaire å sin sida var 69 år gammal. Voltaire var sin tids mest berömda författare i Europa, och hans verk lästes av en bred publik, inklusive vid det svenska hovet. Hans stil härmades också i de litterära kretsar som Creutz hade tillhört i Stockholm, och Creutz viktigaste diktverk *Atis och Camilla* innehåller tydliga influenser från Voltaires episka dikt *La Henriade* (1723).³⁵ Den åldrade filosofen skrev i maj 1764 förtjust till salongsvärdinnan Marie-Thérèse Geoffrin, som beskyddade encyklopedisterna, att riksrådet i Sverige hade gjort ett misstag då det utnämnt Creutz till sändebud i Spanien och inte i Frankrike:

Ärade fru, greve Creutz var nog värd er bekantskap; han förtjänar allt ni vänligen sagt mig om honom. Om det fanns en kejsar Julianus i världen, så är det hos honom han borde bli ambassadör, och inte hos folk som håller

-
33. Marianne Molander (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, Göteborg & Paris: Acta universitatis gothoburgensis & Jean Touzot 1987, 14; Marianne Molander Beyer (éd.), *Comte de Creutz. La Suède & les Lumières. Lettres de France d'un Ambassadeur à son Roi (1771–1783)*, Paris: Michel de Maule 2006, xix–xx; Gustav Philip Creutz till David Hume, Madrid 4.2.1765, Robert McNamee et al. (eds.), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford 2022, <https://doi.org/10.13051/ee.doc/voltrfVF120374a1c> (läst 10.2.2023).
34. Humes verk finns i Creutz boupptecknings bibliotekskatalog under punkt 741, 758. Creutz, Gustaf Philip, Grefve, 13.2.1786, Adliga bouppteckningar, E1XB:125, Svea hovrätt, Riksarkivet (RA). Förteckning på G. F. Creutz' boksamling. Avskrift ur Creutz' bouppteckning under kontroll av förste amanuensen N. Afzelius, 1925, Bibliogr. Sv. U287a, Handskrifter, Kungliga biblioteket. Häkli, "Gustav Philip Creutz och hans bibliotek", 19.
35. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 147, 154, *passim*.

autodaféer och kysser munkars ärmar. De svenska riksråden måste ha varit snurriga i huvudet, då de inte lämnat en man som denna i Frankrike. Där hade han kunnat göra gott, och det är omöjligt att göra det i Spanien.³⁶

Med andra ord såg Voltaire i Creutz en person som kunde verka för att befrämja upplysningsfilosofernas och Voltaires egen agenda i Frankrike. Till denna agenda hörde i synnerhet den religiösa toleransen och religionsfriheten. Tolerans och religionskritik verkar också länge ha varit centrala i Creutz världsbild, vilket syntes på många sätt såväl i hans bibliotek som i hans brevväxling, också från Spanien, där han tillbringade ett par ensamma år.³⁷

Till sin glädje fick Creutz snart lämna Spanien, då han utnämndes till Scheffers efterträdare i Frankrike. Efter sin återkomst till Paris på sommaren 1766 hade Creutz tid att bli närmare bekant med filosoferna. Detta skedde särskilt hos sändebudet för republiken Genève Jacques Necker och i dennes hustrus, Suzanne Curchods societet, som började ta form kring 1767 och blev en viktig mötesplats för diplomater, akademiker och radikala filosofer. Även om paret Neckers krets omfattade utländska diplomater och därmed adelsmän förblev den intimare och mer begränsad än de andra societetskretsarna i Paris. År 1770 skildrade Neapels ambassadsekreterare Ferdinando Galiani i ett brev till fru Necker hur kretsen förutom honom själv och värdparet omfattade Creutz och dennes nära vän Marmontel, akademikern Antoine Léonard Thomas, encyklopedisten abbé André Morellet, som försvarat protestanterna och suttit i Bastiljen på grund av en satirisk

36. "Mr Le Comte de Creutz, Madame, était bien digne de vous connaître, il mérite tout ce que vous m'avez fait l'honneur de me dire de lui. S'il y avait un Empereur Julien au monde c'était chez lui qu'il devrait aller en ambassade, et non chez des gens qui font des auto da-fé et qui baisent la manche des moines. Il faut que la tête ait tourné au Sénat de Suède pour ne pas laisser un tel homme en France. Il y aurait fait du bien, et il est impossible d'en faire en Espagne." Voltaire till Marie Thérèse Geoffrin, 21.5.1764, Robert Mc Namee et al. (eds), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford 2022, <https://doi.org/10.13051/ee:doc/voltfrVF110384ac> (läst 10.2.2023); även Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 149–160; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 188–194; Jean-François Marmontel, *Mémoires*, éd. Jean-Pierre Guicciardi & Gilles Thierriat, Paris: Mercure de France 1999, 203–204, 302; Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 176.

37. Ang. Creutz tid i Spanien och hans uppfattningar om landet se Wolff, "Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien".

pamflett, litteratur- och musikkritikern Friedrich Melchior Grimm, journalisten Jean-Baptiste Suard och abbé Guillaume-Thomas Raynal, som även han beskyddat protestanterna och följande år blev berömd för verket *Histoire des deux Indes* ("De tvenne Indiens historia", 1770).³⁸ Boken kritiserade kolonialismen och slaveriet kraftigt och blev genast förbjuden och bränd på bål. Enligt äldre forskning omfattade denna krets även Diderot, Paul Thiry d'Holbach som framförde ateistiska synsätt, den sensuella materialisten Claude-Adrien Helvétius – den-samme vars *De l'esprit* fanns i Mennanders bokhylla – och ytterligare några författare.³⁹ Enligt den franska polisens skuggningsprotokoll träffade Creutz samma personer regelbundet ännu i slutet av 1770-talet hos fru Geoffrin, hos Neckers, hos d'Holbach eller hos Helvétius änka i den mån han inte bjöd dem hem till sig. Inom diplomatkåren hörde Creutz till de få som hade tillträde både till drottningens kabinett och till de radikalaste filosofernas privata middagar.⁴⁰

Gemensamt för Neckers och Creutz kretsar var ett kritiskt förhållande till det kungliga enväldet, kyrkan och förtrycket av religiösa minoriteter. I förhållande till Creutz intryck och möjliga lektyrer under studietiden företrädde dessa författare sin tids mest radikala avantgarde, vars viktigaste verk ännu var under arbete. Creutz kontakter till dem var därmed en exceptionell och oersättlig erfarenhet med tanke på hans tankesätt och världsbild. Liksom det framgår av Voltaires brev skulle Creutz dock inte ha tagits emot i denna umgängeskrets utan de kunskaper han skaffat sig under studietiden i Åbo och för vilka Marmontel senare mindes honom:

Han var ännu ung, till sinnet prydd med en oerhörd lärdom, talande franska lika väl som vi och nästan alla Europas språk som sitt eget, för att inte nämna de klassiska språken. Han kände alla den gamla och moderna litteraturens genrer, talade om kemi som om han var kemist, om naturalhistoria som lärjunge till Linné, och särskilt om Sverige och Spanien som en nyfiken

38. Ferdinando Galiani till Suzanne Curchod Necker, 4.8.1770, cit. Jacqueline Helle-gouarc'h, *L'Esprit de société. Cercles et "salons" parisiens au XVIIIe siècle*, Paris: Garnier 2000, 214; även Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 340.

39. Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 280; jfr Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 341.

40. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes".

observatör av dessa klimats egenskaper och diverse produkter. Han var för oss en källa till lärdom, förskönad av den mest strålande vältalighet.⁴¹

Det är anmärkningsvärt att Marmontel här, liksom i sin novell *Les solitaires de Murcie* ("Eremiterna i Murcia", 1790), omtalar Creutz som lärjunge till Linné och betonar hans naturvetenskapliga kunnande. Detta var kanske typiskt för en tid då vetenskapsakademierna och naturvetenskaperna hade en särskild roll i de bilaterala förbindelserna mellan Frankrike och Sverige, men det kan också tolkas som att Creutz hyste ett äkta intresse för naturvetenskaperna och att hans studier i Åbo för Linnés egentliga lärjunge Mennander hade haft en stor betydelse för honom.⁴² I det avseendet var kontakterna med de empiriska encyklopedisterna, materialisterna och antikolonialisterna ett logiskt steg för Creutz efter universitetet i Åbo och societetskretsarna i Stockholm, även om de innebar att han beträdde marker som till en del var helt nya för honom.

LÅNGVARIGA INTELLEKTUELLA FÖRBINDELSER

Vissa av Creutz intressen var långvariga, liksom en del av hans kontakter och vänskapsförbindelser, trots att hans umgängeskrets naturligtvis förändrades och utvecklades under åren och årtiondena. Den franska polisens skuggningsprotokoll indikerar att Creutz bekantskapskrets i Paris fram till 1770-talet hade utvidgats i åtminstone ett par nya riktningar. Å ena sidan var den svenska ambassadören en återkommande gäst på den franska högadelns mottagningar, och han rörde sig även

-
41. "Jeune encore, et l'esprit orné d'une instruction prodigieuse, parlant le français comme nous et presque toutes les langues de l'Europe comme la sienne, sans compter les langues savantes, versé dans tous les genres de littérature ancienne et moderne, parlant de chimie en chimiste, d'histoire naturelle en disciple de Linné, et singulièrement de la Suède et de l'Espagne en curieux observateur des propriétés des climats et de leurs productions diverses, il était pour nous une source d'instructions embellies par la plus brillante élocution." Marmontel, *Mémoires*, 203–204.
 42. I egenskap av riksråd och kanslipresident valdes Creutz 1784 till ledamot av Vetenskapsakademien, men denna utnämning kan betraktas som åtminstone delvis politisk. Ang. de vetenskapliga förbindelserna se Päivi Pihlaja, *Tiedettä Pohjantähdän alla. Pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen subteet Ranskaan 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2009.

i konstsamlarkretsarna, å andra sidan träffade han även en hel del brittiska intellektuella eller oppositionella, allt från Edward Gibbon och John Dalrymple, som företrädde den skotska upplysningen, till Charles Fox, som sympatiserade med de amerikanska frihetskämparna, och Thomas Townshend, som motsatte sig hela kriget. Särskilt äldre forskning har betonat de franska hov- och filosofkretsarnas betydelse för Creutz, medan de utländska och särskilt de brittiska kontakterna fått mindre uppmärksamhet.⁴³ Creutz närmaste och mest långvariga kontakter var dock de som han knöt med andra diplomater intresserade av filosofi, encyklopedisterna och författare överlag.

I Creutz omfattande sociala nätverk som helhet drunknar de radikala intellektuella delvis i den stora mängden kontakter, men de radikala filosoferna var viktiga för ambassadören, inte minst som också Sveriges kung Gustav III gärna uppträdde som filosofernas beskyddare. Creutz sände honom deras böcker, inklusive *Encyclopédiens* åttonde volym i september 1769, då Gustaf ännu var kronprins.⁴⁴ Den franska polisen räknade bland Creutz bekanta på 1770-talet Voltaires vän markis François Jean de Chastellux, d'Alembert, d'Holbach, Marmontel, Morellet och Raynal samt flera nationalekonomer, med andra ord till stor del samma namn som förekommit på 1760-talet i Neckers och Geoffrins salonger. Creutz var också nära bekant med d'Alemberts väninna Julie de Lespinasse, även hon författare och intellektuell, men deras vardagliga umgänge och vänliga gester, exempelvis att Creutz bjöd på skjuts i sin fina vagn, visar att dessa kontakter inte enbart handlade om filosofiska diskussioner utan också om vanliga mänskliga förbindelser, artigheter och civiliserat umgänge.⁴⁵

Ambassadören Creutz närmaste och mest orubbliga filosofiska vänner i Frankrike verkar ha varit Marmontel, d'Alembert och paret Necker. Marmontel var vid sidan av Creutz läkare Théophile de

43. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 183, 198; Charlotta Wolff, "Digital källkritik och upplysta nätverk: Det filosofiska Europa i greve Gustav Philip Creutz umgängeskrets, 1774–1783", *Sphinx* 2021–2022, 61; Charlotta Wolff, "När Amerika var frihetens vagga", 323.

44. Creutz till prins Gustaf, Paris 13.9.1767, Molander, Marianne (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, 61.

45. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes".

Bordeu den enda som fick träffa Creutz då denne var allvarligt sjuk i december 1775, och Marmontel publicerade 1790 sin novell *Les solitaires de Murcie* till minne av sin fem år tidigare avlidna svenska vän.⁴⁶ Doktor Bordeu, som företrädde den medicinsk-filosofiska vitalismen från Montpellier, hade i sin tur likt Marmontel bidragit till Diderots och d'Alemberts encyklopedi och förekommer också i Diderots berömda dialog *Le rêve de d'Alembert* ("d'Alemberts dröm") som den sexuella mångfaldens försvarare.⁴⁷ Med d'Alembert brevväxlade Creutz fram till filosofens död 1783. Också med familjen Necker bevarades kontakten under Jacques Neckers första period som finansminister (1777–1781) och efter att Creutz återvänt till Sverige 1783.⁴⁸ I övrigt verkar de filosofiska kontakterna att ha avtagit kring år 1780, vilket hade flera orsaker, från dödsfall till att ambassadören tvingades flytta till en mindre bostad där han inte kunde hålla middagsmottagningar på samma sätt som tidigare.⁴⁹

Dessa viktigaste kontakter och vänner representerade alla det encyklopedistiska lägret, det vill säga den "moderna filosofin", som Voltaires samtida och väninna Marie Anne du Deffand avskydde för att den var materialistisk, subversiv och kritiserade inte bara det kungliga enväldet, den religiösa intoleransen och den katolska kyrkan utan i vissa fall även själva religionen, monarkin och kolonialismen samt naturligtvis ojämlikheten i alla dess former.⁵⁰ På sätt och vis är det ironiskt att beskyddaren av den svenska ambassadförsamlingen själv var fritänkare, men detta var inte på något sätt exceptionellt i det sena 1700-talets kontext.

Creutz återvände till Sverige 1783 efter att Gustav III kallat honom till kanslipresidentsämbetet och till kansler för Uppsala universitet.

46. Skuggningsprotokoll 29.12.1775, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Contrôle des étrangers, vol. 8; Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 195.

47. Gilles Barroux, *Philosophie, maladie et médecine au XVIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion 2013, 285–286, 290, 292.

48. d'Alemberts och Jacques Neckers brev till Creutz, Gustavianska samlingen, F491 och F492, Uppsala universitetsbibliotek.

49. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 196; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 322–325.

50. Se Benedetta Craveri, *Madame du Deffand e il suo mondo*, Milano: Adelphi 1982.

Kanslersämbetet vid universitetet i Åbo måste han avböja, eftersom kungen ville ha honom i Uppsala.⁵¹ Creutz behöll sina kontakter till Frankrike, men han knöt också nya bekantskaper i Stockholms societeten. Till dessa hörde Gustav III:s rådgivare, statssekreteraren Elis Schröderheim samt den konstintresserade amiralen greve Carl August Ehrensvärd, som genom sin far och sitt eget arbete hade band till Finland. Creutz träffade också på nytt några av sina gamla vänner, såsom den tidigare så viktiga Gyllenborg samt Evert Vilhelm Taube, som han träffat på 1770-talet i Paris, sin tidigare ambassadsekreterare Malte Ramel, som blivit hovkansler, och Nils von Rosenstein, som regelbundet korresponderade med den franska vetenskapsakademins ständige sekreterare Nicolas de Condorcet och även var bekant med d'Alembert. Till Creutz gamla bekanta hörde också hovintendenten Pehr Tham, som han träffat på 1750-talet och som var en betydande beskyddare av de sköna konsterna med vilken Creutz korresponderade vänskapsfullt efter sin återkomst från Frankrike.⁵² Särskilt god vän blev Creutz emellertid med Carl Fredric Fredenheim, som katalogiserade hans bibliotek sommaren 1784.⁵³ Ceremonimästaren vid hovet och tjänstemannen vid utrikesförvaltningen Fredenheim var liksom Creutz från Finland, för han var född i Åbo och hade studerat där. Hans far var Creutz gamla vän och lärare vid akademien, professorn och riksdagsmannen Mennander, som hade blivit ärkebiskop och genom vars meriter sonen adlats med namnet Fredenheim. Som universitetskansler och kanslipresident hade Creutz tillfällen att träffa sin gamla lärare. Han skrev ett tackbrev för den omsorg professorn visat honom över trettio år tidigare, och Mennander i sin tur berömde känslösamt sin tidigare elev för sin son.⁵⁴

51. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 408–409.

52. Brev från hovintendenten Pehr Tham, Ep. T. 7, och Bref till hovintendenten Pehr Tham, Ep. T. 8, Thams och Creutz brev, Kungliga biblioteket.

53. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 383, 396, 413–414, 416, 419; Torgny T. Segerstedt, *Nils von Rosenstein. Sambällets människa*, Stockholm: Norstedt 1981, 127.

54. Se Creutz brev till Mennander, Stockholm 2.8.1784, Bref till Ärkebiskop Mennander från Herrar Rikets Råd 1737–1786, Ep. M. 5:3, Kungliga biblioteket, i samma volym finns fem andra brev från Creutz till Mennander 1784–1785; se även Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 19.

I juni 1783 besökte Creutz Åbo under Gustav III:s resa till Fredrikshamn, men han hade knappt någon tid att besöka universitetet. I Stockholm uppträdde kanslipresidenten liksom tidigare i Paris som en beskyddare av författare och konstnärer, och han gav också Gustav III råd i planerandet av Svenska Akademien, där han skulle ha haft en given plats. Då Creutz blev kansler för Uppsala universitet hade han dock inte längre tid att egentligen utöva sina vetenskapliga eller filosofiska intressen, trots att han fortfarande gärna umgicks med filosofer och författare. Hans hälsa vacklade, och den 30 oktober 1785 avled han i Stockholm, av allt att döma i en hjärtsjukdom. På sin dödsbädd ville han inte ha någon präst, utan enligt de samtida dog han så att säga i den nya filosofins sköte. Efter Creutz död meddelade hans tidigare sekreterare Rosenstein om hans fränfalle till Marmontel, som de båda kände väl.⁵⁵

Vilken var slutligen Åboärens betydelse för Creutz? På universitetet kom han i beröring med wolffianismen och naturteologin, men framför allt var det där som hans intresse för naturvetenskaperna vaknade under Mennanders handledning, och därmed även hans djupare intresse för en vetenskaplig och empirisk världsbild. Detta skapade i sin tur förutsättningar för den filosofiska radikalism, i vilken det ingick materialistiska och moraliskt frigjorda element, som Creutz fick djupare kontakt med i Paris först 1763 och sedan ytterligare från och med 1766. Creutz eftermäle har framställt honom som en exceptionell individ, men det var framför allt en exceptionell karriär han gjorde. Hans umgängeskretsar under åren i Paris och den framstående position han intog som filosofiskt salongslejon i Frankrike har åtminstone delvis sin förklaring i de kunskaper och intressen han skaffat sig redan i Åbo.

55. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 384, 408–411, 415–420, 425; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 361–363.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrivna källor

Archives du Ministère des Affaires Étrangères, La Courneuve
Contrôle des étrangers, vol. 8.

Kungliga biblioteket, Stockholm

Bref till Ärkebiskop Mennander från Herrar Rikets Råd 1737–1786, Ep. M. 5:3.
Förteckning på G. F. Creutz' boksamling. Avskrift ur Creutz' bouppteckning
under kontroll av förste amanuensen N. Afzelius, 1925, Bibliogr. Sv. U287a.
Brev från hovintendenten Pehr Tham, Ep. T. 7.
Bref till hofintendenten Pehr Tham, Ep. T. 8.

Riksarkivet (RA), Stockholm

Svea hovrätt, Adliga bouppteckningar, EIXB:125.

Uppsala universitetsbibliotek

Gustavianska samlingen, F491–F492.

Tryckta källor

Autio, Veli-Matti (toim.), *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat – Consistorii academici aboensis protokoll*, vol. XVI, 1747–1751, Helsinki: Helsingin yliopisto 1972.

Marmontel, Jean-François, *Mémoires*, éd. Jean-Pierre Guicciardi & Gilles Thierriat, Paris: Mercure de France 1999.

Mennander, Carolus Frieder[icus] & Magnus Constans Pontin, *Exercitium academicum, utilitates fluentes ex inito natorum denatorumque calculo exhibens*, Aboae: Joh. Kæmpe 1749.

Molander, Marianne (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, Göteborg & Paris: Acta universitatis gothoburgensis & Jean Touzot 1987.

Molander Beyer, Marianne (éd.), *Comte de Creutz. La Suède & les Lumières. Lettres de France d'un Ambassadeur à son Roi (1771–1783)*, Paris: Michel de Maule 2006.

Schröderheim, Elis, *Uti Kongl. Maj:ts Högå Närvaro, Åminnelse-Tal öfver Framledne Hans Excellence, Riks-Rådet, Cancellie-Présidenten, Academiae-Cancelleren, Riddaren och Commendeuren af Kongl. Maj:ts Orden, Högvälborne Herr Grefve Gustaf Phil. Creutz, Hållet för Kongl. Vetenskaps Akademien, den 16 Maji 1787*, Stockholm 1788.

Elektroniska resurser

- Gustav Philip Creutz till David Hume, Madrid 4.2.1765, Robert McNamee et al. (eds), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford 2022, <https://doi.org/10.13051/ee:doc/voltfrVF1120374arc>, läst 10.2.2023
- Voltaire till Marie Thérèse Geoffrin, 21.5.1764, Robert Mc Namee et al. (eds), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford 2022, <https://doi.org/10.13051/ee:doc/voltfrVF1110384arc>, läst 10.2.2023.
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Johan Browallius, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=U670> (läst 7.4.2026).
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Gustaf Philip Creutz, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=7411> (läst 7.4.2026).
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Pehr Kalm, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=6189> (läst 7.4.2026).
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Olof Pryss, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=5308> (läst 7.4.2026).

Litteratur

- Ahokas, Minna, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2011.
- Ahokas, Minna, "Works of Enlightenment philosophy in Finnish cities during the 1700s", Cecilia af Forselles & Tuija Laine (eds), *The emergence of Finnish book and reading culture in the 1700s*, Helsinki: The Finnish Literature Society 2016, 70–93.
- Barroux, Gilles, *Philosophie, maladie et médecine au XVIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion 2013.
- Castrén, Gunnar, *Gustav Philip Creutz*, Stockholm & Helsingfors: Albert Bonnier & Holger Schildt 1917.
- Chartier, Roger, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Paris: Seuil 2000 (2:a franska uppl.).
- Craveri, Benedetta, *Madame du Deffand e il suo mondo*, Milano: Adelphi 1982.
- Edelstein, Dan, *The Enlightenment. A genealogy*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2010.
- Helenius, Visa, "Karl Mestertonin väitöskirja rationalistisen filosofian ja eurooppalaisten vaikutteiden välittäjänä 1700-luvun puolivälin Turun akatemiassa", *Auraica* 10 (2019), 4–8.
- Hellegouarc'h, Jacqueline, *L'Esprit de société. Cercles et "salons" parisiens au XVIIIe siècle*, Paris: Garnier 2000.
- Hultin, Arvid, *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1913.

- Häkli, Esko, "Gustav Philip Creutz och hans bibliotek", *Opusculum. Kirja- ja oppihistoriallinen aikakauskirja* 4:1 (1984), 11–32.
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650–1750*, Oxford: Oxford University Press 2001.
- Lamm, Martin, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, vol. I, Stockholm: Hugo Gebers förlag 1918.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Stockholm: Norstedt 1978.
- Pagden, Anthony, *The Enlightenment and why it still matters*, Oxford: Oxford University Press 2013.
- Pihlaja, Päivi, *Tiedettä Pohjantähdän alla. Pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen subteet Ranskaan 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2009.
- Robertson, Ritchie, *The Enlightenment. The pursuit of happiness 1680–1790*, London: Allen Lane 2020.
- Sandrier, Alain, *Le style philosophique du baron d'Holbach. Conditions et contraintes du prosélytisme athée en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion 2004.
- Segerstedt, Torgny T., *Nils von Rosenstein. Sambällets människa*, Stockholm: Norstedt 1981.
- Sirén, Olle, *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1985.
- Stålmarck, Torkel, "Inledning", *Våra Försök* I, Stockholm: Svenska Vitterhets-samfundet 1975.
- Stålmarck, Torkel, *Tankebyggare 1753–1762. Miljö- och genrestudier*, Stockholm: Acta universitatis stockholmiensis 1986.
- Thomson, Ann, *L'âme des Lumières. Le débat sur l'être humain entre religion et science: Angleterre–France (1690–1760)*, Seyssel: Champ Vallon 2013.
- Urpilainen, Erkki, *Algot Scarin ja göötiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1993.
- Vallinkoski, Jorma, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828*, vol. I, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1962–1966.
- Wolff, Charlotta, "Digital källkritik och upplysta nätverk: Det filosofiska Europa i greve Gustav Philip Creutz umgängeskrets, 1774–1783", *Sphinx* 2021–2022.
- Wolff, Charlotta, "Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien", Per-Arne Bodin & Elena Balzamo (red.), *Med pennan i hand. Trehundra år av diplomaters berättelser*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2023, 85–99.
- Wolff, Charlotta, "När Amerika var frihetens vagga. Sverige, revolutionen och den transatlantiska alliansen", Henrika Tandefelt et al. (red.), *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*, Helsingfors: Siltala 2020.
- Wolff, Charlotta, "Pyyteetön rakkaus, intohimoinen ystävyys – Miesten väliset suhteet 1700-luvulla", *Historiallinen Aikakauskirja* 122:2 (2024), 136–154.
- Wolff, Charlotta, "The Swedish aristocracy and the French Enlightenment circa 1740–1780", *Scandinavian Journal of History* 30:3–4 (2005), 259–270.

- Wolff, Charlotta, "Un admirateur des philosophes modernes'. The networks of Swedish ambassador Gustav Philip Creutz in Paris, 1766–1783", Chloe Edmondson & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Liverpool: Liverpool University Press on behalf of Voltaire Foundation 2019, 173–200.
- Wolff, Charlotta, "Valistus ja modernin eurooppalaisuuden alku", Hemmo Laiho & Olli Koistinen (toim.), *Valistuksen haaste. Kirjoituksia järjen ja tiedon merkityksestä*, Helsinki: Gaudeamus 2024, 29–53.
- Wolff, Charlotta, "Viska om mitt qval. Erotisk ambivalens hos Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg", *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* 19 (2022), 26–49.
- Wolff, Charlotta, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005.
- Välimäki, Mari, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turku: Turun yliopisto 2021.
- Öhrberg, Ann, "En hjärtats pedagogik. Synen på barnet, lära och lärande inom svensk herrnhutism", *Sjuttonhundratals* 3 (2007), 128.